

Natalia Wojak

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0003-4332-0170

DOI <https://doi.org/10.21697/ucs.2022.29.1.09>

ZACHOWANIA SUICYDALNE W OPINII MŁODZIEŻY LICEALNEJ (WYBRANE ASPEKTY). SPRAWOZDANIE Z BADAŃ EMPIRYCZNYCH

**Suicidal behavior in the opinion of high school students (chosen aspects).
Report on empirical research**

Streszczenie

Współcześnie żyjemy w warunkach określanych mianem społeczeństwa ryzyka, w których obok rozmaitych udogodnień nasza codzienność i związane z nią postawy i zachowania narażone są na coraz większą niepewność oraz kryzysy – w tym zachowania samobójcze. Temat poruszany w niniejszym opracowaniu sytuuje się w kontekście zagubienia współczesnej młodzieży i dotyczy suicydalności młodych jako jednego z przejawów dezintegracji społecznej i tożsamościowej oraz załamania kontroli społecznej. W opracowaniu podsumowano rezultaty jednego z etapów badań autorskich o charakterze ankietowym. Ukazano opinie młodzieży licealnej na temat samobójstwa, w tym jego uwarunkowań, konsekwencji, zasięgu oddziaływania na środowisko młodzieżowe oraz działań postwencyjnych.

Słowa kluczowe: samobójstwo, młodzież, społeczeństwo, postwencja, badanie ankietowe

Abstract

Currently, we live in conditions known as a *risk society*, in which, apart from various amenities, our everyday life and related attitudes and behaviors are exposed to increasing uncertainty and crises – including suicidal behavior. The subject discussed in this report is set in the context of the confusion of contemporary youth and concerns the suicidality of young people as one of the manifestations of social and identity disintegration and the breakdown of social control. The study summarizes the results of one of the stages of the author's research, in this case as a questionnaire. The opinions of high school students about suicide, including its determinants, consequences, the range of impact on the youth community and post-emergency actions, are presented.

Keywords: suicide, youth, society, postvention, survey research

Wprowadzenie

Samobójstwo stanowi przejaw dobrowolnej śmierci, jest odzwierciedleniem świadomej decyzji podjętej przez jednostkę. Zjawisko to można zaliczyć do zachowań dewiacyjnych, które są wynikiem rozregulowania, wręcz załamania kontroli społecznej, zwłaszcza w sytuacji, gdy dotyczą młodych, dorastających osób. „Samobójstwo odzwierciedla obyczaje, mentalność społeczną i osobniczą. Podlega również zmianom historycznym i kulturowym. Ze względu na wyjątkowo złożoną etiologię niektórzy autorzy proponują uznanie badań nad samobójstwem za odrębną naukę, którą określa się mianem suicydologia” (Hołyst 1983: 10–11). Socjologiczne ukierunkowanie badań oraz interpretacji samobójstwa ujmuje je jako autodestrukcję na tle uwarunkowań społecznych (por. Jarosz 2004: 13–50; Mariański 1995: 13–14).

Niewątpliwym fundamentem wiedzy w tym obszarze jest praca Émile'a Durkheima *Le suicide* z 1897 r., w której zdefiniował samobójstwo jako „każdy przypadek śmierci, który bezpośrednio lub pośrednio wynika z pozytywnego lub negatywnego działania ofiary, która wiedziała, że da ono taki rezultat” (Durkheim, przekład 2006: 51). Ten wybitny francuski socjolog przełomu XIX i XX w. położył podwaliny pod interdyscyplinarne badania dotyczące samobójstw, w których uczestniczą nie tylko socjologowie, psychologowie i pedagodzy, ale i przedstawiciele nauk medycznych oraz prawnych.

W tekście podsumowano jeden z etapów badań własnych, realizowanych w ramach przygotowywanej pracy doktorskiej pt. *Zachowania suicydalne młodzieży – kontekst społecznych uwarunkowań, dynamiki i działań postwencyjnych*. Prezentowana analiza, uzupełniona o zagadnienia teoretyczne, umożliwiła osiągnięcie głównego celu badania ankietowego, jakim było poznanie opinii adolescentów na temat samobójstwa i jego konsekwencji, jak również zasięgu oddziaływania tego zjawiska na środowisko młodzieżowe. Bliższe przyjrzenie się poglądom oraz doświadczeniom młodych ludzi ma istotne znaczenie zarówno w kontekście potrzeby stosowania działań prewencyjnych, jak i ich skutków społecznych.

Badanie audytoryjne na próbie celowej zostało przeprowadzone 8 grudnia 2021 r. w jednym z liceów ogólnokształcących w Wołominie¹. Technika, jaką się posłużono, była ankieta, a narzędziem kwestionariusz zatytułowany *(Nie) Wartościowe Życie?*. W badaniu wzięło udział 150 respondentów, w tym 47 (31,0%) dziewcząt i 103 (69,0%) chłopców. Liczba uczniów płci męskiej przewyższyła dwukrotnie (dokładnie 2,2 razy) liczbę dziewcząt biorących udział w tymże przedsięwzięciu.

Cechy społeczno-demograficzne respondentów

Skłonności samobójcze jednostek stanowią komponent rzeczywistości społecznej, a badanie dodatkowo uwypukliło problemy, z jakimi boryka się współczesna młodzież². W kontekście interesujących od strony poznawczej i praktycznej rezultatów badania w marcu 2022 r. na terenie jednej ze szkół średnich w Wołominie autorka przedsięwzięcia przeprowadziła spotkania z uczniami i rodzicami. Celem spotkań było zwrócenie uwagi na działania prewencyjne i postwencyjne dotyczące suicydalności młodzieży.

Kwestionariusz ankiety składał się z 45 pytań o różnym charakterze. Znalazło się w nim miejsce dla pytań otwartych, półotwartych i zamkniętych, kilkakrotnie wykorzystano skalę Likerta. Kwestionariusz został podzielony na trzy części, przy czym pierwsza z nich dotyczy społeczno-demograficznych cech osób biorących udział w badaniu, druga obejmuje sferę aksjologiczną respondentów (dotyka ich stosunku do wartości i związanych z nimi norm), a trzecia w całości odnosi się do zjawiska samobójstwa. Dokonując analizy i interpretacji rezultatów badań ankietowych, założono, że udzielane odpowiedzi odpowiadają rzeczywistym poglądom respondentów (nie są wynikiem żartów, przymusu lub naśladownictwa).

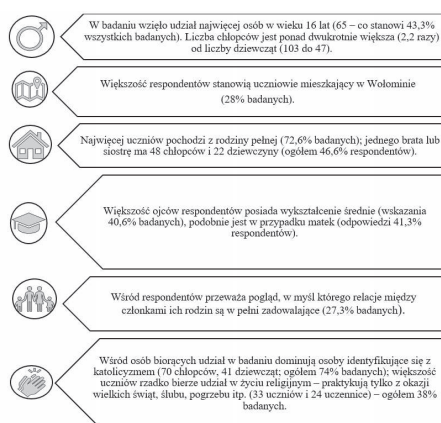
Dzięki informacjom dostarczonym przez uczniów można stwierdzić, że w badanej zbiorowości dominują 16-latkowie (43,3%). Drugą co do wielkości grupę stanowią 15-latkowie (21,3%), natomiast najrzadziej reprezentowani są uczniowie w wieku 17 (18,0%) i 18 lat (17,3%).

W świecie młodzieżowych wartości

Podejmując dyskurs na temat samobójstw młodzieży, które winny być rozpatrywane w kontekście szerokich przemian społecznych oraz problemów współczesności, należy także zaczerpnąć wiedzę na temat świata wartości dorastających jednostek. Próba definiowania wartości jest w dużej mierze zależna od tego, kto tego dokonuje – filozof, socjolog czy chociażby ekonomista. Starożytni określali wartości, używając słowa *agathon*, w średniowieczu obok cnoty piękna, dobra i prawdy, wartości określano tym samym słowem, czyli *bonum*. Innego wymiaru wartościom nadał w filozofii nowożytnej Nietzsche, głosząc idee ich przewartościowania.

¹ Badanie ankietowe zostało przeprowadzone na terenie województwa mazowieckiego w powiecie wołomińskim. Aktualnie powiat wołomiński złożony jest z 12 gmin (Powiat wołomiński 2022).

² Warto nadmienić, że badanie było przeprowadzone w dość trudnym i specyficznym okresie. Trwała pandemia wirusa Covid-19, a młodzież ponownie została poinformowana o nowych obostrzeniach, w tym o nauczaniu zdalnym, które miało rozpocząć się tydzień po przeprowadzonym badaniu ankietowym (Pandemia COVID-19 2022).

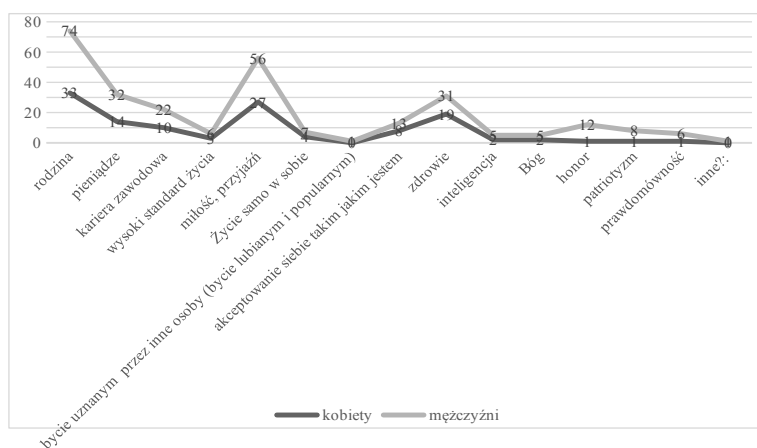

Wykres 1. Profil respondenta z uwzględnieniem wartości modalnych

Źródło: opracowanie własne.

Wśród socjologów, którzy zajmowali się problematyką wartości, można wymienić między innymi Talcotta Parsonsa. Twierdził on, że wartości są zawsze związane z kulturą danego społeczeństwa. Z kolei William I. Thomas i Florian Znaniecki uważali, że wartością jest każdy przedmiot, który posiada treść poznawczą, dostępną dla członków określonej grupy społecznej (por. Młyński 2008: 19–21). Wielu badaczy uznaje, że wartości to inaczej społecznie akceptowane cele, które w danym społeczeństwie cieszą się szacunkiem, skupiają wokół siebie pozytywne emocje i wyznaczają kierunek działania. Dotychczas nie udało się ujednoczyć definicji wartości, co więcej, w naukach społecznych istnieje wiele sposobów wyróżniania wartości i nie wydaje się, aby dyskusja na ten temat była zamknięta.

Jak zauważa Janusz Mariański, wartości mogą być typologizowane na wiele sposobów i konkretyzowane w postaci wskaźników, które w badaniach ilościowych odzwierciedlają poszczególne grupy wartości, np. osobowe, społeczne, sensotwórcze, religijne, humanistyczne, lub mają charakter holistyczny (Mariański 2018: 315–323).

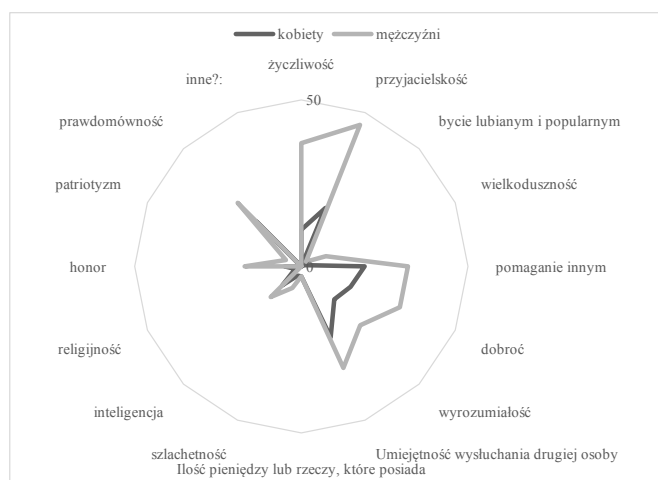

Wykres 2. Wartości, którymi kieruje się badana młodzież (w proc.)

Źródło: opracowanie własne (respondenci mieli możliwość wskazania trzech wartości).

Dzięki uzyskanym odpowiedziom można zauważyć, że dla młodzieży nie jest najważniejsze „bycie uznanym przez innych (popularność)”, choć w tym okresie życia, ze względu na konieczność konstruowania własnej tożsamości, cecha ta nabiera istotnego znaczenia. Badani młodzi ludzie kierują się w swoim życiu wartościami, które można określić jako uniwersalne. Co ciekawe, w każdej grupie wiekowej *rodzina* była najczęściej wybieraną wartością (71,3%). Na drugim miejscu, niezależnie od płci, wskazano *miłość i przyjaźń* (55,0%), a na trzecim – *zdrowie* (33,3%). Chłopcy częściej niż dziewczęta wybierają *akceptowanie siebie takim*,

jakim jestem (31,0% do 19,0%), *pieniądze* (32,0% do 14,0%) i *karierę zawodową* (22,0% do 10,0%), a także (choć znacznie rzadziej): *honor, patriotyzm i prawdomówność*. Można powiedzieć, że ich preferencje w tym okresie życia, w porównaniu z dziewczętami, są bardziej pragmatyczne niż etosowe, a także silniej związane z pozytywną autoprezentacją. Młodych ludzi upodobniają do siebie cechy wzoru osobowego przypisywane wartościowemu człowiekowi.

Wykres 3. Cechy wartościowego człowieka (w proc.)

Źródło: opracowanie własne.

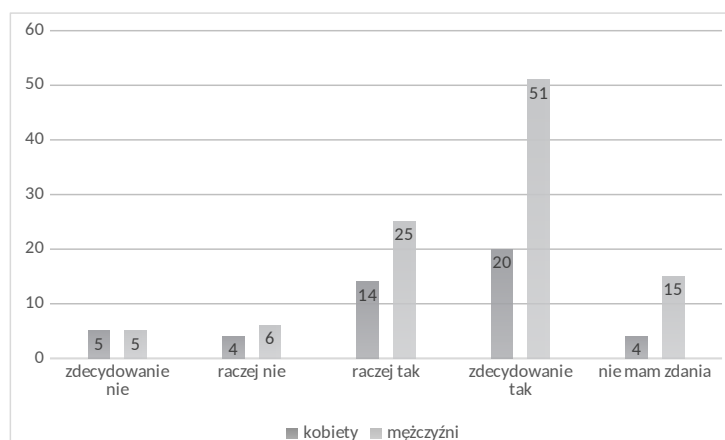
Według respondentów takiego człowieka charakteryzuje przede wszystkim *umiejętność wysłuchania drugiej osoby* (37,3% wskazań), *przyjacielskość* (36,6%). Wśród mężczyzn pojawiła się także preferencja *zyczliwości* (24,6%), natomiast wśród kobiet równie często zostały wytypowane dwie kategorie: *prawdomówność* oraz *pomaganie innym* (po 12,0%).

W socjologii młodzież klasyfikowana jest jako ważny segment społeczeństwa, a młodość obok mądrości, płci oraz urody jest społecznym wyobrażeniem, wartością zależną od struktury społecznej i kultury (Młyński 2008: 65). Charakterystyczne dla młodzieży jest szybkie tempo przemian nie tylko w tejże kategorii społecznej, ale również w całym społeczeństwie, co oznacza, że degradacji podlegają wcześniejsze wyobrażenia o otaczającej ją rzeczywistości. Dążenie do autonomii jest wypełnione konfliktami oraz kryzysami, gdyż młoda osoba na tym etapie rozwoju nie ma umiejętności umożliwiających radzenie sobie z problemami. Większego znaczenia nabierają przemyślenia nad tym, jak żyć, w co wierzyć oraz co w życiu ma najwyższą wartość. Dochodzi do konfrontacji z rzeczywistością (Wojak, Młyński 2016: 165–180). W tym kontekście badaną młodzież zapytano o to, czy ludzkie życie jest najwyższą wartością. Do weryfikacji opinii respondentów na ten temat wykorzystano skalę Likerta.

Przeważająca większość uczniów odpowiedziała twierdząco na to pytanie (zdecydowanie tak – 47,3%, raczej tak – 26,0%). Wartości, którymi jednostki kierują się na co dzień, stanowią własność indywidualną i w odróżnieniu od norm i sankcji obowiązujących w danym społeczeństwie, kreują ważny komponent systemu odczuć i poglądów młodej, dorastającej osoby. Badana młodzież przejawia szacunek i chęć do życia (Wojak, Młyński:144; Dubis 2014: 35–45). Zdarza się jednak, że dorastające osoby nie postrzegają własnej egzystencji jako najwyższej wartości, co więcej, odczuwają brak zaspokojenia podstawowych potrzeb, który może konsekwentnie doprowadzić do samobójstwa (por. Witkowska 2021).

Badana młodzież o samobójstwie

Poglądy licealistów w analizowaniu trudności pojawiających się w życiu dorastającej jednostki są podobne. Zweryfikowanie danych uzyskanych dzięki badaniu ankietowemu umożliwiło wyodrębnienie grupy problemów, które najczęściej pojawiają się w życiu młodzieży, a wśród nich: *bycie niezrozumianym przez dorosłych /*

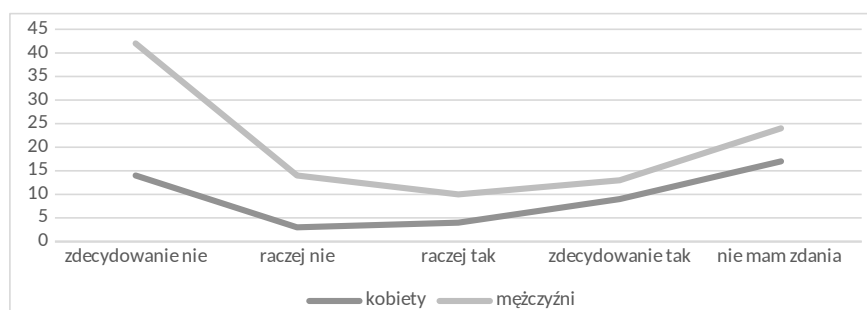
Wykres 4. Życie jako najwyższa wartość (w %)

Źródło: opracowanie własne.

nieporozumienia lub konflikty rodzinne (56,0% badanych), *bycie źle traktowanym przez rówieśników* (50,6%), *bycie ofiarą przemocy psychicznej/fizycznej/seksualnej* (30%) i *samotność* (36,6%)³. Dzięki danym empirycznym można wnioskować, że rodzina, a zwłaszcza rodzice stanowią pewien fundament dla kształtowania systemu wartości, który młodzi wdrażają we własnym życiu.

Jacek Skrobot twierdzi, iż to właśnie rodzice są odpowiedzialni za właściwy rozwój potomstwa (Młyński 2008: 80). Młodzież z jednej strony chce mieć oparcie w rodzicach, a jednocześnie zachować autonomię. Młode osoby chcą być samodzielne, lecz ograniczenia dyktowane ze strony najbliższych osób minimalizują ich możliwości. Pojawia się krytycyzm w myśleniu, a mimo to czują przywiązanie do rodziny. Ten dualizm, to swoiste rozdarcie staje się podwaliną do braku pewności siebie i niskiego poczucia własnej wartości (Carr 2008: 52–77). Nastolatek stara się ocenić zyski i straty – następuje pewna kalkulacja w kontekście wartości życia. „Ocena prawdopodobieństwa wystąpienia samobójstwa dotyczy nasilenia czynników ryzyka i czynników ochronnych w danym przypadku” (tamże: 52).

Badaną młodzież zapytano o to, czy osoby, które przechodzą kryzys lub doświadczają jakichś trudności, mają prawo odebrać sobie życie.

Wykres 5. Decydowanie o własnej śmierci w opinii badanych (w %)

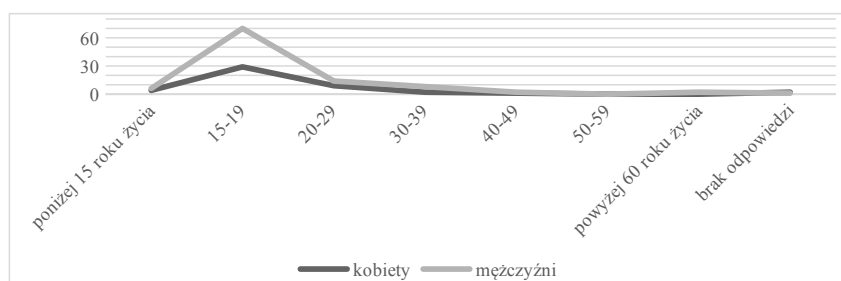
Źródło: opracowanie własne.

³ Badana młodzież akcentuje wartości i zachowania prospołeczne, mimo rzeczywistego kryzysu dotyczącego relacji międzypersonalnych. Młodzi ludzie nierzadko doświadczają niesprawiedliwości i niezrozumienia ze strony dorosłych (rodziców, nauczycieli) i rówieśników. Można mieć jednak nadzieję, że będą w stanie rozwiązać problemy pojawiające się w tej fazie rozwoju.

Odpowiedzi dotyczące prawa do decydowania o własnej dalszej egzystencji korespondują jednocześnie z postawami wobec śmierci, również tej o charakterze samobójczym⁴ (Makselon 1983: 157–159). Zdaniem młodzieży śmierć samobójcza nie jest sposobem na rozwiązanie problemów i trudności, opinię taką podziela prawie połowa respondentów – odpowiedź *zdecydowanie nie* zaznaczyło 56 osób (37,3%), a *raczej nie* – 11,0%. Chłopcy częściej niż dziewczęta podzielają taki pogląd. Niepokojące jest to, że co czwarty badany uznał, że jednostka ma do tego prawo – *zdecydowanie tak* (14,6%) i *raczej tak* (9%). Prawie co trzecia osoba (27,3%) nie ma zdania na ten temat. Samobójstwo wpisało się dość mocno w świat nauki, kultury i sztuki. Można stwierdzić, że „zarówno film, jak i literatura budują wizerunek samobójcy wyjątkowego” (Witkowska 2021: 272).

Taki wizerunek samobójcy separuje go od tematu śmierci, a koreluje z urzeczywistnieniem pustki lub też osamotnienia. Z tego też względu zapytano młodzież o to, czy w ostatnim czasie wzrasta czy zmniejsza się zainteresowanie problematyką samobójstw oraz o to, czy rozpowszechnianie tematyki związanej z samobójstwem w nowych mediach (portale społecznościowe, aplikacje, podcasty...) ma udział w powyższych zjawiskach.

Zdaniem połowy respondentów (53,0%), zwłaszcza chłopców, wzrasta zainteresowanie problematyką samobójstw we współczesnym świecie, a 39,0% badanych uważa, że sytuacja nie uległa zmianie. Większość uczniów zwraca uwagę, że rozpowszechnienie tego zagadnienia w nowych mediach *zwiększy ryzyko samobójstw* (42,0%), a 33%, że *nic nie zmieni się*. Jednocześnie tylko co czwarty respondent ma nadzieję, że przyczyni się to do wprowadzenia działań zapobiegawczych, dzięki czemu zmniejszy się liczba samobójstw i samookaleczeń. Ponowoczesne społeczeństwo ryzyka, w którym żyje się „tu i teraz”, relacje są nierzadko zniekształcane i sprowadzane do treści konsumpcyjnych, w którym dominuje informacja pozyskiwana w sieci, dorastająca jednostka coraz częściej poszukuje autorytetów w mediach. Zyskują one zatem coraz większe znaczenie w kontekście procesu decyzyjnego związanego z możliwością odebrania sobie życia.

Wykres 6. Kategorie wiekowe zwiększonego ryzyka w opinii badanych (w proc.)

Źródło: opracowanie własne.

Respondenci wskazali kategorię wiekową, która według nich jest najbardziej narażona na zachowania samobójcze (66% wytypowało 15–19-latków), co częściowo odpowiada obiektywnym danym instytucjonalnym. Według statystyk policyjnych, udostępnionych przez WHO, oraz raportów GUS próby samobójcze i samobójstwa zakończone zgonem są najczęściej udziałem osób między 15 a 29 rokiem życia oraz powyżej 60 roku życia (Witkowska 2021: 27–30). W kontekście wiedzy młodzieży na temat problematyki samobójstw zapytano również o płeć i środowiska zamieszkania, w których dokonuje się najczęściej zamachów samobójczych zakończonych zgonem.

Zdaniem licealistów to mężczyźni częściej niż kobiety podejmują zachowania zakończone śmiercią (66%), a także że mają one miejsce głównie w dużych ośrodkach miejskich (aż 83%). Z wielu raportów wynika, że w Polsce mężczyźni częściej popełniają samobójstwa niż kobiety, z kolei kobiety częściej dokonują prób samobójczych. Znacznie więcej samobójstw dokonuje się poza dużymi miastami – problem ten pojawia się na wsiach i w małych miejscowościach (Witkowska 2021: 27–30; *Statystyki samobójstw...* 2022).

Należy zaznaczyć, że przedstawiony raport jest jedynie wycinkiem szerszego badania dotyczącego poglądów i wiedzy młodzieży z zakresu samobójstw. Wybrane trzy ostatnie zagadnienia dotyczą osobistych doświadczeń

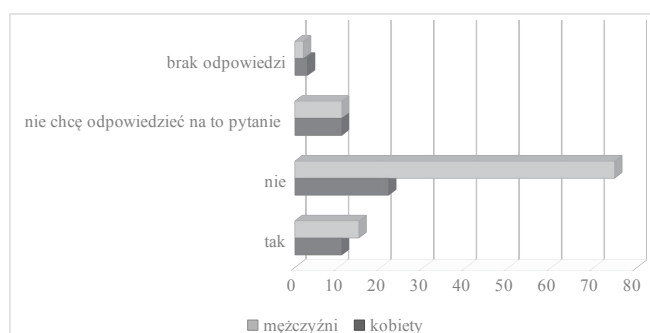
⁴ Zdaniem J. Makselona przed śmiercią człowiek jest pozbawiany złudzeń i dochodzi do konfrontacji z prawdą (1983: 157–159).

respondentów. Zestawienie danych ukazuje pewną rozbieżność między tym, co deklaruje badana młodzież, a tym, w jaki sposób prawdopodobnie postąpiłaby w sytuacji niecodziennej – w której młoda osoba ma do czynienia z moralnymi i egzystencjalnymi dylematami. Z jednej strony respondenci w sytuacji, gdy mieliby myśli samobójcze, *zachowaliby to dla siebie* (57,0%), z drugiej strony aż 69 osób (49,0%) zaufałyby *matce*, a 76 uczniów przyjęłoby taką postawę wobec przyjaciół (50,6%). Zarówno ojciec (26,7% wskazań), jak i sympatia (22%) znaleźli się na dalszych miejscach. Tylko co siódmy badany szuka pomocy na forach i stronach internetowych. W kategorii „inne” młodzież dopisywała odpowiedzi wskazujące na konieczność radzenia sobie we własnym zakresie: *sam sobie radzę, nie potrzebuje niczyjej pomocy; sam sobie radzę, analizuje i dochodzę do wniosków; nie potrzebuje nikogo; zostawiam to sobie; sam rozwiązuje problemy, dzięki nim człowiek staje się silniejszy. Trzeba sobie samemu radzić w życiu; czekam sam aż minie; tłumię to w sobie; zdaje się na siebie.*

Czy naprawdę tak jest? Czy naprawdę dzisiejsza młodzież jest tak samotna? Poziom oraz wartość relacji międzyosobowych determinuje kontakt społeczny, który pod „wpływem dynamicznie wymieniających się wzajemnie działań wspólnych powoduje interakcje społeczne” (Wojak 2018: 108–112). Znacząca część młodzieży w sytuacji kryzysowej nie miałaby się do kogo zwrócić... Być może z powodu lęku przed konsekwencjami, oceną lub ostracyzmem społecznym.

Samobójstwo jest dobrowolnym działaniem, które prowadzi do zakończenia życia jednostki. Samo myślenie o śmierci wprawia w zakłopotanie lub wywołuje lęk, zwłaszcza gdy osoba ustosunkowuje się do tak delikatnego zagadnienia, jakim jest samodzielne zrezygnowanie z dalszej egzystencji przez człowieka. Samouniwersytet nie dotyczy tylko jednostki, która dokonuje tegoż działania, jest to czynność, która ma ponadindywidualny charakter. Można określić ją jako zjawisko społeczne.

W anonimowym badaniu poruszono również intymny aspekt zjawiska samobójstw – jego obecności w doświadczeniu badanej młodzieży.

Wykres 7. Suicydologiczne doświadczenia badanej młodzieży (w proc.)

Źródło: opracowanie własne.

Dane dotyczące osobistych doświadczeń samobójczych zostały ukazane na wykresie 7. Większość badanych *nie podejmowała działań o charakterze autodestruktywnym* (65%), niemniej jednak 26 osób (18%) odpowiedziało twierdząco. Można jedynie domniemywać, że osoby, które nie chciały wypowiedzieć się w tej kwestii (14%) lub też nie udzieliły odpowiedzi (3%), mogły podejmować jakieś działania o charakterze suicydalnym, ale nie chciały, mimo anonimowości, o tym pisać.

Podsumowanie

Badania licealistów z małego miasta na terenie województwa mazowieckiego dostarczyły wielu interesujących informacji dotyczących tego, w jaki sposób postrzegane jest samobójstwo w środowisku młodzieżowym. Co więcej, uzyskana wiedza o świecie wartości adolescentów, ich własnych doświadczeń o charakterze suicydalnym umożliwi realistyczną ocenę problemów młodzieży we współczesnym świecie. Wybrane zagadnienia opisane w niniejszym raporcie przybliżyły poglądy młodzieży na temat samobójstwa. Uczniowie mają

styczność z samobójstwami, chociażby poprzez prezentowanie tematu w mediach. W czasach coraz bardziej konfliktowego społeczeństwa ryzyka również śmierć jest ukazywana w zupełnie inny sposób. Samobójstwo jest z jednej strony ukazywane, jako coś co ma na celu przerażać i są prezentowane drastyczne detale dotyczące sposobu dokonania tego czynu lub z drugiej strony jest często wspomniane w mediach w kontekście śmierci znanych osób (celebrytów, aktorów lub muzyków). Jednostki ponoszą klęskę, za którą można uważać odebranie tego, co najcenniejsze – życia. Samobójstwo jest skrajną sytuacją, w wypadku której jednostka nie zawsze zdaje sobie sprawę z kontekstu swojego zachowania i jego konsekwencji, myśląc, że jest to jedyne możliwe rozwiązanie.

W wielu przypadkach można by tego uniknąć, gdyby młodzi znaleźli w odpowiednim czasie właściwą pomoc. Zagadnienia te, wychodzące poza ramy niniejszego raportu, zostaną zaprezentowane w dysertacji.

Bibliografia

- Carr A. (2008), *Depresja i próby samobójcze wśród młodzieży. Sposób przeciwdziałania i reagowania*, przeł. J. Rybski. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dubis M. (2014), *Wartości i style życia młodzieży*. „Jagiellońskie Studia Socjologiczne”, 1: 35–45.
- Durkheim E. (2006), *Samobójstwo. Studium z socjologii*, przeł. K. Wakar. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Hołyst B. (1983), *Samobójstwo – przypadek czy konieczność*. Warszawa: PWN.
- Jarosz M. (2004), *Samobójstwa. Ucieczka przegranych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Makselon J. (1983), *Struktura wartości a postawa wobec śmierci. Studium z tanatopsychologii*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Mariański J. (1995), *Młodzież między tradycją i ponowoczesnością*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Mariański J. (2018), *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988–1998–2005–2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Młyński J. (2008), *W kręgu aksjologii abiturientów Tarnowa. Wartości osobowe, społeczne i religijno-moralne w świadomości młodzieży. Studium socjologiczne*. Tarnów: Wydawnictwo Biblos.
- Pandemia COVID-19*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Pandemia_COVID-19 [dostęp 28.04.2022].
- Sroczyńska M. (2021), *Axiological preferences of Polish youth in the context of social transformation and post-transformation*. “Journal of Modern Science”, 2/47: 391–407.
- Statystyki samobójstw. Polska i Świat*, <https://zwjr.pl/artykuly/statystyki-samobojstw-polska-i-swiat> [dostęp 16.05.2022].
- Szacki J. (2002), *Historia myśli społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Witkowska H. (2021), *Samobójstwo w kulturze dzisiejszej. Listy samobójców jako gatunek wypowiedzi i fakt kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wojak N. (2018), *Suicide, as a result of disturbed interpersonal relationships* [w:] M. Šmidová, R. Jamborová, J. Młyński (red.), *Inspiracie Apostolskej Exhortacie Gaudete et Exultate a Pastoralne Sprevdzanie v Socialnej Praci*, Trnava: Dobrá Kniha: 108–118.
- Wojak N., Młyński J. (2016), *Samobójstwa młodzieży w kontekście ponowoczesności* [w:] M. Szyszka (red.), *Dylematy życia rodzinnego*. Lublin: Wydawnictwo KUL: 65–180.
- Wołomin, Gmina Wołomin, Powiat Wołomiński*, <http://www.archiwum.powiat-wolominski.pl/info/zawartosc/7> [dostęp 23.04.2022].